

tatlan fogalmat s annak a kortárs francia nyelvtudományban érvényesülő tárgyalásmódját szeretnék jobban megismerni.

Marádi Krisztina

Deme László: A szöveg természetéről és hangzásáról

Kazinczy Ferenc Gimnázium, Győr, 2003.

Pro domo

„A tervező az elképzelt házat bontja részeire majd elemeire; a fogalmazó a gondolatot parcellázza mondatokká, s azokat tovább és még tovább. Mindkettő analitiko-szintetikus tevékenység: a kiviteli technikája összerakó, de egy globális funkciót szolgál, és ez az irányítója az előbbieknél.”

DEME LÁSZLÓ fenti mondata a kötet előszavában található. Ebben a mondatban fogalmazta meg egész munkásságára jellemző funkcionális nyelvszemléletének lényegét.

A XX. század kiemelkedő magyar nyelvészprofesszora saját, a szöveggel foglalkozó tanulmányait, könyvfejezeteit – keletkezésük sorrendjében – szerkesztette egy egységes, a szövegről szóló könyvvé. Mivel az apropó a Kazinczy-verseny, melynek léte összefügg DEME LÁSZLÓ nevével, természetesen útravalóul szánja munkáit a versenyzőknek és a felkészítő tanároknak.

Nemcsak a leírt szövegről, hanem annak meghangosításáról is szól: „A prózamondás kulcsa magában a szövegben van, csak meg kell keresni és meg kell találni benne. A szövegalkotásban a közlendő gondolat a tartalom, a nyelvi köntös a forma; a szövegtolmácsolásban pedig a kész szöveg a tartalom, a hangzás – hangoztatás a forma.” Megjegyzi, hogy nem „elgazítani”, hanem „elgondolkodtatni” kíván írásaival.

A mű három nagy szerkezeti egységre tagolódik, melyeknek az *Első...*, a *Második...* és a *Harmadik* közelítés a címe. DEME LÁSZLÓ eddigi írásából már megismertük kreatív beszélő címeit. A közelítés szó arról tanúskodik, hogy a szerző nem akarja az olvasóra erőltetni nézeteit, csak meg akar mutatni néhány lehetőséget. Természetesen nem zárja ki, hogy olvasója, mire a kötet végére ér, elfogadja gondolatait, s mélyebben tanulmányozni fogja azokat.

Első közelítés: A szöveg természetéről, kitekintéssel a hangzására

1. Kitekintés a „harmadik dimenzióra” (1966.)

Ebben a fejezetben négy tanulmányt találunk. Az első az 1966-ban megjelent *A nyelvről – felnőtteknek* című könyvből való. (Ez a könyv „általános nyelvészeti ismeretű”, mely nemcsak felnőtt korú diákoknak, azaz egyetemistáknak, nemcsak tanároknak szól, hanem minden felnőttnek, akinek a beszédeszközön kívül mást is jelent a nyelv.)

A nyelvi nagyságrendek és egységeik. DEME LÁSZLÓ a beszédet, a nyelvi közlést a mértan segítségével mutatja be. Szemléletesek a párhuzamok: a mértani test háromdimenziós, melynek élettere a tér. Ennek nyelvi megfelelője a beszédmű, mely nem

szerkezeti, hanem gondolatközlési fogalom: egy kerek, lezárt, teljes közlési egység. Annak a neve, amikben valójában beszélünk, ha hosszan, ha röviden.

A következő párhuzam kiindulópontja a testeket határoló síkidom. A síkidom, bár kétdimenziós, önállótlán, alárendelt a szerepe a testhez képest. A beszédben ennek a mondat felel meg. „A mondat alapegysége, de már nem önálló létezője a beszédnek, a gondolatközlésnek.” – állítja a szerző.

A síkidomokat vonalak határolják. A vonal mindössze egyetlen dimenziós. „A vonal is a valóság létezője, de már nem önálló létező.” A nyelvi párhuzamban ennek a morféma vagy nyelvi jel a megfelelője. Bár a mondatok morfémákból épülnek fel, önmagukban nem közlő, csak képzetkeltő erejűek. „A beszédben morféma önállóan nincsen, legfeljebb egyetlen morfémából álló mondat létezik.”

A mértanban a vonal pontok sorozata. A pontnak nincs kiterjedése, nincs dimenziója. Ennek megfelelője a fonéma vagy jelelem, melynek csak jelentést megkülönböztető, valamint morfémaépítő szerepe van.

Ebben a tanulmányban sort kerít DEME LÁSZLÓ arra is, hogy más nyelvszemléletek cáfolataként bebizonyítsa, a szótag, a glosszéma és a szintagma nem építő, csak bontási elemei a nyelvnek.

A nem lineáris nyelvi eszközökről. Az élőbeszéd szupraszegmentális eszközeinek a jelentést megkülönböztető és a jelentést megváltoztató szerepéről köznyelvi példákon keresztül győződhet meg az olvasó.

A „harmadik dimenzió”: az érzelmi telítettség, a beszélő és a hallgató közötti viszonyra utal, és ez már nem az objektív valóságot, hanem a szubjektív gondolatot tükrözi.

2. Kitekintés a textológiára (1971.)

A tanulmány az 1971-ben megjelent *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata* című könyv egyik fejezete.

DEME LÁSZLÓ a mondatot a beszédmű részeként vizsgálja. A beszédmű egyenlő a szöveggel, így a vele való foglalkozás tudományát textológiának, vagyis szövegtannak nevezte el. „De reális egység-e a szöveg, nemcsak egymást követő mondatok pusztá összege? Van-e a beszédműnek szerkezete, s vannak-e olyan vonásai, amelyek szerves magasabb egésszé teszik az alkotóelemül szolgáló mondatokkal szemben?” – veti fel a kérdések sorát a nyelvész.

Több bizonyíték szolgál arra, hogy a mondat a szöveg része: a kommunikációban a rémából téma lesz, a grammatikai oldalon az állítmány lesüllyedhet jelzővé, a mondat a szövegösszefüggés, a kontextus függvényében áll. Bár a mondatok önálló részegységek, a szövegbe ágyazottságuk egymáshoz kapcsolódásuk függvénye. A mondategész és a mondategység fogalmát DEME LÁSZLÓ vezette be. Az elnevezések magukért beszélnek: a mondategység egyenlő az egyszerű mondattal, amely egy, de csakis egy predikatív viszonyt tartalmaz; a mondategész az összetett mondatnak felel meg, mely elvileg végtelen számú, de legalább két alany – állítmány szerkezetének a „lakhelye”. DEME LÁSZLÓval megszűnt a bipoláris mondat. A szerkezeti szinteken és a mondat szinteken való ábrázolás egyértelművé tette, az állítmány „uralja” a mondatot, minden neki van alárendelve. Sokan vitatják még ma is tanítását, mely SAUSSURE-rel is szembeszáll: állítja, hogy nem létezik mellérendelő szintagma. A szintagma, vagyis a szószerkezet csakis hierarchikus

viszonyt jelenthet. SAUSSURE-rel több helyen vitatkozik. Bizonytalannak, tétovának tartja a nagy előd beszéd és nyelv szétválasztását, meghatározásukat. Saját magát idézi „Az általános nyelvészet alapjai” című egyetemi tankönyvből (Szlovákiai Pedagógiai Kiadó): „A beszéd az egyénnek társadalmi érvényű eszközökkel és formában való hangos reagálása külső és belső ingerekre; szerepe – sőt általában célja is – valami belső tartalom kifejezése, s ezáltal a társadalom más tagjainak tájékoztatása, gondolati vagy cselekvésbeli magatartásuk befolyásolása.” A nyelvet rövidebben határozta meg: „A nyelv a társadalomban élő emberek beszédtevékenységét szolgáló eszközöknek rendszert alkotó állománya, mely a valóság tükrözésére alkalmas konvencionális jelekből áll.” S mivel a nagy előd, FERDINAND DE SAUSSURE – bár ígérte tanítványainak, hogy a „langue” lingvisztikája mellett be fogja mutatni a „parole” lingvisztikáját is – a sors akaratából nem teljesíthette ki vizsgálatait, DEME LÁSZLÓ vállalkozott rá, hogy „körvonalazza” a parole-nyelvészetet. Szerinte a szöveggel való foglalkozás, vagyis a textológia mindenképp odatartozik. Vitatottnak tartja azonban a szentenciológiának, a mondatl foglalkozó stúdiumnak az odatartozását. (Végül nem foglal állást, vajon a parole-nyelvészet vagy a langue-nyelvészet területére tartozik-e.)

A textológia egyik fontos része a kontextológia, az összefüggések tana. „A mondat a szövegnek láncszemnyi egysége.” De sok minden a kontextus függvénye, hisz a hiányos mondatot csak a szövegösszefüggés teszi teljessé. DEME LÁSZLÓ a beszéd-nyelvészet általa lehetséges szintjeit a következők szerint határozta meg:

1. A textológia, a szövegtan.
2. A szentenciológia, a mondatlan.
3. A szintagmatika, a szerkezet.

Ami ezek alatt van, az már langue-nyelvészet, állítja.

3. A szöveg alaptermészetéről (1978.)

A tanulmány *A szövegtan a kutatásban és az oktatásban* című gyűjteményből származik.

A szerző KLEMM ANTAL-t idézi, akit a magyar mondatlan atyjának tekint. Vajon a szöveg tekinthető-e a kommunikáció alapegységének?

A nyelvtudomány történetéből tudjuk, sokáig a sötétben tapogatóztak a nyelvészek. A megnyilatkozás nem a „beszédművel azonosult felfelé”, hanem a mondatnak volt a szinonimája. Még ANTAL LÁSZLÓ *A formális nyelvi elemzés* című munkájában is egyenlőségjelet tesz a mondat és a megnyilatkozás közé.

DEME LÁSZLÓ először *A nyelvről – felnőtteknek* (1966.), majd a *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata* (1971.) című könyvében tesz említést arról, hogy a beszédmű nem szerkezeti, hanem gondolatközlési fogalom. A „megszerkesztettség” és a „beszerkesztettség” elnevezést ő vezette be, s ezzel bizonyította is állítása létjogosultságát.

Egyértelművé vált, hogy a szöveg nem a nyelv, hanem a beszéd szintjére tartozik. TEMESI MIHÁLY – ellenvéleményként – a nyelv egységének tekintette a szöveget. (TEMESI MIHÁLY: *Az általános nyelvészet főbb kérdései*, 1977.)

DEME LÁSZLÓ 1976-ban megjelent *A beszéd és a nyelv* című művében a következőképpen fogalmaz: „A beszéd az egyénnek társadalmi érvényű eszközökkel és formában való hangos reagálása külső vagy belső ingerekre; szerepe – sőt általában célja is – valami belső tartalom kifejezése s ezáltal a társadalom más tagjainak tájékoztatása és gondolati vagy cselekvésbeli magatartásuk befolyásolása.” A meghatározás itt is a funkcionalitást hangsúlyozza. A szöveg tekintetében is a „mirevalóság” és nem a „milyenség” a döntő. A forma szempontjából az egyetlen kritérium, hogy nyelvi eszközökből kell állnia, de nagysága, hosszúsága az egyetlen szótól több kötetig terjedhet.

A közös nyelvűség a kulcsfogalom a szöveg kommunikatív hatékonyságában. A közös előzmények, a közös előismeretek is döntő szerepet játszanak a kommunikáció sikerében.

Konklúzió: a szöveg több oldalról megközelíthető, de mivel működés, a konstrukcionalitás nem mellőzhető. A jelentés oldaláról közelítve is egyértelmű, hogy funkcionáló folyamat.

„A szövegnek tehát alaptermészetéhez tartozik az aktualitás és az aktualizáltság, az ad hoc, a hit ec nunc jelleg, a dinamizmus.” – állapítja meg DEME LÁSZLÓ.

A következő meghatározás mindent tartalmaz a szövegről: „A szöveg nyelvi formába öntött objektivációja az egyéni pszichikai tartalom egy részletének, olyan terjedelemben és megformáltságban, amely elegendő ahhoz, hogy adott helyzetben, a kifejezés és / vagy tájékoztatás és / vagy befolyásolás feladatát ellátva, a teljesség és lezártság érzetét keltse.”

„A szöveg tehát nem azért egység ma, mert megszerkesztett, hanem azért, mert eleve és természeténél fogva egység.”

4. A szövegség és a szövegegység néhány jellemzője

Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből című gyűjteményből

A hangsúly áttevődött a szöveg formális jegyeinek leírására, így ismét vissza kellett térni a funkcionalitáshoz. „A szövegnek egyfajta szerepet kell betöltenie, mégpedig adott helyzetben; s ez a két tényező együtt szabja meg terjedelmét és megformáltságát. Azt jelenti ez, hogy a szövegnek mint egésznek a megszerkesztettsége is beszerkesztettségnek a függvényében áll.”

A tanulmány a szöveg formai követelményeit állítja középpontba. A szöveg formai szempontból mondatok sora, melyek kérdésekbe rendeződnek. A tömbösödés jelensége már jól ismert az olvasó számára a korábbi irodalmakból. A képletek a matematika nyelvére fordítják le a mondatot, egyszerűvé, racionálissá változtatják a megértést. A grammatikai és a szemantikai szint együttes jelenléte teszi egységessé a szöveget.

DEME LÁSZLÓ hivatkozik BÉKESI IMRÉRE, aki a beszédmű értékű bekezdésnek (vagyis az egy bekezdésnyi újsághírnek) konstrukciós formáit vizsgálta. (BÉKESI IMRE: *Szövegszerkezeti alapvizsgálatok*, 1982.)

Visszajutottunk a mondategységhez. Megállapítható ugyanis, hogy a mondategység „kulcshelyzetű alapegysége a gondolatok átadásának.” A mondategység az eszközkészletnek (nyelv) és a nyelvhasználatnak (beszéd) közvetlen találkozási pontja.

Második közelítés: A szöveg hangzásáról, visszatekintéssel a természetére

5. *Grammatikai képlet és akusztikai képlet kapcsolatához* (1979.)

DEME LÁSZLÓ fonetikai érdeklődése nagyon régi. Ő írta az Akadémiai nyelvtan (MMNyR.) fonetikai fejezetét.

„...örömmel látjuk, hogy a fonetikát – a kísérletit is – egyre inkább nyelvészek csinálják. Gépekkel, amelyeknek vallomása objektív, ám fizikai; de ugyanakkor nyelvész füllel is, amely szubjektív ugyan, de funkcionálisan értékel és korrigál.” – idézi önmagát 1979-ből.

Az emberi fül „legyőzhetetlen” a gépek által, hisz az embernek és nem a gépnek beszélünk. Az emberi szubjektivitás kevésbé zavaró tényező, mint a gépek objektivitása. DEME idézi önmagát a MMNyR-ből, ahol a hanglejtést szorosan összekapcsolta a hangsúlyozással. Csak későbbi vizsgálódásai során jutott el a megállapításhoz, hogy „az önálló szakaszhangsúlyok a mondategységben úgy sorjáznak egymás után, hogy egyfajta – szakaszokon átívelő, de persze őket magába foglaló – dinamikus képlet alakul ki belőlük.”

A rádiószövegek vizsgálata mélyítette el a grammatikai képlet és az akusztikai képlet kapcsolatának megismerését. Ez a felismerés / megismerés vezetett sok olyan tanulmány megírásához, mely a rádióbemondók, illetve a beszélt nyelvvel foglalkozók munkáját segíti.

6. *A szövegmondásról – és a szövegről* (1988.)

A szövegmondás titka: azonosulni kell a szerző gondolatával. A tolmács, a szöveg meghangosítója, közvetítője, akkor végzi jól a dolgát, ha ő maga észrevétlen marad. Az előadónak ismernie kell a szöveg mibenlétét általában, és az adott szöveget konkrétan. Tisztában kell lennie a szöveg megszerkesztettségével, a mondatoknak a szövegbe való beszerkesztettségével, és a mondat láncszemnyi funkciójával.

Figyelembe kell venni, hogy a hangoztatás törvényei nem a grammatikai, hanem a kommunikációs kapcsolat függvényében állnak: a szituáció és a kontextus a meghatározó elemek. – „Konklúzió: a tolmácsoló ne a maga hangját hallassa, hanem a szövegét!”

7. *Pilinszky János: Ismét a színházról (Részlet) Elemzés* (1988.)

DEME LÁSZLÓ Pilinszky János szövegének elemzését hat pontban végzi el.

- 1) Megmutatja a szöveg szerkezetét. Bár „csak” egy szöveg részlete az elemzés tárgya, megállapítja róla, hogy teljes szöveg. A klasszikus hármas tagolásnak is eleget tesz.
- 2) Megállapítja a kulcsszavakat.
- 3) Tisztázza az idézőjelek szerepét.
- 4) Bemutatja a hangzási szerkezetet.
- 5) Kidolgozza a megszólaltatást, a megjelenítést.

- 6) Feleletet ad arra, vajon elegendő-e 15-20 perc mindennek az átgondolására. Válasz: „Sok év tapasztalata tanúsítja: az így kiművelt előadó számára a „túlkészülés” szinte nagyobb veszély, mint az esetleges időszűke.”

8. *A hangzásforma hírértéke – a hírérték hangzásformája* (1991.)

A tanulmány szerint a tankönyvek azt sugallják, hogy a hangsúly szubjektív, kizárólag a beszélő szándékától függ. Vannak olyan könyvek is, melyekben már a kommunikatív hatás gondolata is fölmerül. A beszédben a szegmentális tényező, a szupraszegmentális és az aszegmentális eszközök együttesen hordozzák a hírértéket.

„...a kész szövegnek nem megadni kell a hangzásformáját, hanem visszaadni neki, amit az írás elvett tőle, azaz: a szöveget nem a magunk természete, hanem a maga természete szerint kell meghangosítani; pontosabban: visszahangosítani.”

9. *Szövegalkotás és hangzásforma* (1992.)

Az írás egyik kulcskérdése: Létezik-e szövegfonetika? Ha igen, milyen viszonyban áll a mondatfonetikával? Hogyan lehet elkülöníteni a mondat- és a szövegfonetikai eszközöket?

A másik kérdés: Mi a szöveg? Természetesen itt is a funkcióból kell kiindulni: „A szöveg nyelvi formába öntött objektivációja az egyéni pszichikai tartalom egy részletének, olyan terjedelemben és megformáltságban, amely elegendő ahhoz, hogy adott helyzetben, a kifejezés és / vagy tájékoztatás és / vagy befolyásolás feladatát ellátva, a teljesség és a lezártság érzetét felkeltse.” Egyetlen formai kikötés van: nyelvi eszközökből kell állnia.

A szöveg működés. Belső kohézióját a konstrukció jellemzi. A konstrukció felső szintje a szövegegész. Itt valósul meg a figyelem felkeltése, majd a leszálló ágon eljutunk a konklúzióig.

A közbülső szint a bekezdés, mely a szövegegész kicsinyített mása. A tételmondat-tól a konklúzióig egy ballasztikus görbét kapunk.

A legalsó szint a mondategység, de a bekezdés és a mondategység között található a mondategész.

A hangzásformára az összetett mondat hosszúsága is hatással van.

Harmadik közelítés: A társadalom nyelvisége és a nyelviség társadalmisága

10. *Anyanyelvünk a változó társadalomban* (1991.)

„Mert minden emberé annyi a világból, amennyit meg is tud ismerni és meg tud érteni belőle; „És minden ember annyi a világban, amennyit meg tud értetni vele önmagából.”

A nyelv és a társadalom kölcsönhatásban vannak egymással. Egyik sem létezhet a másik nélkül.

Az anyanyelv reflexnyelv, spontán reakció külső vagy belső ingerekre. A nyelv kollektív érvényű eszközkészlet, melyet a beszélő csak a szabályok, a grammatika betartásával használhat.

A világi változások érintik a nyelvet is. A család szerepe, bár megváltozott az utóbbi évtizedekben, továbbra is nagyon fontos a magatartási és beszédminták mutatózásában. A televízió a mai gyerekek fő információforrása, de a szeretetet, így az anyanyelv szeretetét sem tanítja meg.

A nyelvész feladata, hogy a tiszteletadás nyelvi kellékeire felhívja a társadalom figyelmét.

11. *Standard, regionalitás, provincialitás* (1993.)

A magyar köznyelv a magyar standard, melynek középpontjában a norma áll. A regionális köznyelviség tényét el kell fogadni, de csak a maga hatókörén belül. A nyelvhasználatnak három rétegével kell számolnunk: az alsó: családias, a mindennapi; a középső: a szakmai, ismeretszerzési, közéleti; a felső: a kulturális, publicisztikai, szépirodalmi.

A nemzetiségi körülmények között a középső, a bázis réteg hiányzik, hisz a tanulás, a munka nem az anyanyelven folyik. A normát sok évszázadon át a beszélő közösség alkotta meg. A nemzetiségi beszélőknek sem szabad megengedni a vulgáris, kulturálatlan nyelvhasználatot.

DEME LÁSZLÓ bizonyos kérdéseket ugyanúgy lát, mint negyven évvel ezelőtt: „A helyesség kérdése felvethető az egyes nyelvhasználati formákon (nyelvjárásokon, szakszókincsen, zsargonokon) belül, de nem sok eredménnyel. Ezek öncélú helyességének kora lejárt.”

Pro futuro

Három és fél évtized munkáiból gyűjtötte össze DEME LÁSZLÓ ezt a kötetnyit. Az írásokat nem kellett leporolni, mert olyan korszerűek, időszerűek, mintha most íródtak volna. Eerre legjobb bizonyíték, hogy 2001. július 9-én elhangzott előadásában egy 29 évvel korábbi cikkéből idézett: „A nyelvtan ismerete nem cél, hanem eszköz; a cél a nyelvhasználati készség – képesség fejlesztése, mivelhogy gyermekeinknek életük során használniuk kell a nyelvet, nem felelni belőle. S minthogy e tevékenység közben a tanuló felnőtt életében nem elemezni fog szövegeket, hanem olvasni, visszaadni és alkotni, az iskolai oktatásban is minden fokon és minden résztárgyban tulajdonképpen a szöveg állhatna a középpontban.”

Fogadjuk meg jó szívvel ezeket a tanácsokat!

Décsy Kornélia

Kurtán Zsuzsa: Szakmai nyelvhasználat

Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2003. 290 p.

A szakmai nyelvhasználat, illetve a szakmai kommunikáció anyanyelven és idegen nyelven egyaránt egyre szélesedő, egyre természetesebb és a mindennapjainkat is kitöltő tevékenységgé válik. Ennek több oka és jele is van: a gazdasági és társadalmi mozgások, a munkaformák átalakulása, a globalizációs hatások, az EU-csatlakozás, az informatikai és a technikai fejlődés lendülete és végül, de nem utolsósorban a kommunikációs színter-